

ГЛАСОВИ И СЛИКЕ

ОБЛИЦИ КОМУНИКАЦИЈЕ
НА СРЕДЊОВЕКОВНОМ БАЛКАНУ
(IV–XVI ВЕК)

THE INSTITUTE FOR BYZANTINE STUDIES
OF THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

MONOGRAPHS

№ 48

VOICES AND IMAGES
MODES OF COMMUNICATION
IN THE MEDIEVAL BALKANS
(4TH TO 16TH CENTURIES)

Edited by

Stanoje Bojanin, Ljubomir Milanović, Miloš Cvetković

Editor in chief

Ljubomir Maksimović

Director of the Institute for Byzantine Studies of the SASA

BELGRADE

2020

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 48

ГЛАСОВИ И СЛИКЕ
ОБЛИЦИ КОМУНИКАЦИЈЕ
НА СРЕДЊОВЕКОВНОМ БАЛКАНУ
(IV–XVI ВЕК)

Уредници

Станоје Бојанин, Љубомир Милановић, Милош Цветковић

Одговорни уредник

Љубомир Максимовић

директор Византолошког института САНУ

БЕОГРАД
2020

Рецензенти

Георги Николов
Михаило Ст. Поповић
Срђан Рудић

Илустрације на корицама:

Минхенски псалтир, крај XIV века

„Седамдесет мужава отпевава Давиду када састављаше псалтир”,
минијатура (детал), fol. 5r

Псалам 1, стих 3, минијатура (детал), fol. 8v

Bayerische Staatsbibliothek München, Cod. slav. 4

Баварска државна библиотека, Минхен

Прихваћено за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ
27. новембра 2019. године

Ова књига је објављена уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ – CONTENTS

9 Предговор – Foreword

Историја: ризница гласова прошлости – History: A Treasury of
Bygone Voices

19 *Златомира Герджикова*, Паладий от Рациария – арианският глас от
Балканите
Zlatomira Gerdzhikova, Palladius of Ratiaria – the Arian Voice from
the Balkans

43 *Лиляна Симеонова*, „Отговорите на папа Николай I на запитванията
на българите“: още за тяхната същност и разпространение
Liliana Simeonova, *Responsa Nicolai I. Papae ad consulta Bulgarorum*:
Some Remarks on their contents and circulation

65 *Милош Цветковић*, Виши и нижи органи власти у тематском
систему: примери нарушавања хијерархијског поретка
Miloš Cvetković, Higher and Lower Ranks in the Theme System:
Examples of Disruption of the Hierarchical Order

93 *Војана Крсмановић – Дарко Тодоровић*, Τοῦτό μοι τέλεσον – “Take care
of this for me” Official and Private Communication in the Letters of
Theophylact of Ohrid
Војана Крсмановић – Дарко Тодоровић, Τοῦτό μοι τέλεσον – „Среди
ми то” Службена и приватна комуникација у писмима Теофилакта
Охридског

139 *Јована Шијаковић*, Киклоп у човјеку: Одјечи и сазвучја у тумачењу
хомерске слике
Jovana Šijaković, The Inner Cyclops: Echoes and Interwoven Voices in
the Interpretation of Homeric Imagery

165 *Бојана Павловић*, „Жив и приповедајући глас” Ромејске историје
Нићифора Григоре
Bojana Pavlović, “Vivid and Loquacious Voice” of *The Roman History*
of Nikephoros Gregoras

- 199 *Елена Костова*, Истoрия и развитие на българо-сръбските отношения, отразени в някои дубровнишки писмени извори (средата на XIII – средата на XIV в.)
Elena Kostova, History and Development of the Bulgarian-Serbian Relations, Marked in Some Written Sources from Ragusa (mid 13th to mid 14th Century)
- 223 *Тамара Илић*, Завештања из архива Манастира Светог Јована Прoдрoма на Меникејској гoри, код Сера (од краја XIII до средине XIV века)
Tamara Ilić, Bequests of the Archive of the Saint John Prodromos Monastery on Mount Menoikeion, near Serres (from the late 13th to mid-14th century)
- 243 *Владислав Иванов*, Правoславнo-балканската коалиција в началoтo на XIV в.
Vladislav Ivanov, The Alliance of the Orthodox Balkan States in the First Two Decades of XIV Century
- 271 *Гeорги Димoв*, Балкански наемници на Апенините през Късното средновековие
Georgi Dimov, Balkan Mercenaries in the Italian Peninsula during the Late Middle Ages

Сликe, представe и друштвo – Images, Representations and Society

- 285 *Jelena Bogdanović*, On the Transposition of *Tetrapyla* into the Structural and Symbolic Cores of Byzantine Churches
Јелена Бојдановић, O транспозицији тетрапилoна у структурна и симболичка језгра византијских цркава
- 323 *Марка Томић*, Слика патрона у олтару Марковог манастира
Marka Tomić, Image of the Patron Saint in the Sanctuary of Markov Manastir
- 353 *Валентина Живковић*, *Semper rogare deum pro anima*. Молитве живих за спас душа умрлих
Valentina Živković, *Semper rogare deum pro anima*. Prayers of the Living for the Salvation of the Souls of the Dead

- 381 *Љубомир Милановић*, Визуелна комуникација кроз средњовековне представе преноса моштију (*translatio*)
Ljubomir Milanović, Visual Communication through Medieval Representations of relic Translation (*Translatio*)

Рукописна књига и њени гласови – The Manuscript and its Voices

- 421 *Искра Христова-Шомова*, Братковият миней и неговото място между староизводните служебни минеи
Iskra Hristova-Shomova, The Bratko's Menaion and its Place among the Office Menaia of Old Recension

- 457 *Лора Тасева*, Да предадеш непредаваемото: игрословия и алитерации във византийски календарни стихове и в техните български и сръбски преводи
Lora Taseva, Translating the Untranslatable: Word Plays and Alliterations in Byzantine Calendar Verses and their Bulgarian and Serbian Translations

- 487 *Мая Петрова-Танева*, Св. императрица Теофана в сръбската средновековна книжнина
Maiia Petrova-Taneva, St Empress Theophano in Serbian Medieval Literature

- 513 *Весна Сара Пено*, Јединствени црквени пој – „српска” молитвена песма у контексту балканске појачке традиције
Vesna Sara Peno, The Unique Church Singing – “Serbian” Prayer Song in Context of the Balkan Chanting Tradition

- 533 *Станоје Бојанин*, Чин исповести у јужнословенским рукописним књигама од почетка XIII до почетка XVI века
Stanoje Bojanin, The Rite of Confession in South Slavonic Manuscripts from the Early 13th to the Early 16th Centuries

- 573 Списак аутора – List of Contributors

СЛИКА ПАТРОНА У ОЛТАРУ МАРКОВОГ МАНАСТИРА*

Богати сликани програм Цркве Светог Димитрија у Марковом манастиру код Скопља – важног споменика српске средњовековне уметности – није у потпуности проучен. У раду који је замишљен као скроман допринос познавању богате и вредне ризнице српске средњовековне уметности на територији Републике Северне Македоније, изложићемо и сагледати један сегмент из иконографске грађе која припада задужбини краљева Вукашина (1365/1366–1371) и Марка (1371–1395) – лик светог мученика на уској површини зида над колонетом бифоре олтарске апсиде,¹ који до сада није привукао пажњу истраживача (сл. 1 и 2). Иако је фреска видљиво израњала испод бојеног премаза из XIX века у време када је Лазар Мирковић изучавао живопис Марковог манастира, уважени истраживач није је поменуо у монографији посвећеној овом црквеном споменику.² Стање фреске с почетка треће деценије XX века ипак је остало забележено у стручној и научној документацији – на старој фотографији која се чува у Народном музеју у Београду (сл. 3).³ Интензивно научно интересовање за фреске у Цркви Светог Димитрија, које је уследило након конзерваторских и рестаураторских радова обављених у две етапе, 1963–

* Истраживање објављено у овом раду финансирано је од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Димензије колонете су 70/159 cm, вид. *Касанова*, Марков Манастир, 140, 151, 152, црт. 31, сл. 101, 102, 177.

2 *Мирковић – Ташић*, Марков манастир.

3 Инв. бр. 1610 В. Захвалност дугујемо колегиници Дубравки Прерадовић, чијом љубазношћу нам је омогућен увид у старе фотографије фресака Марковог манастира.

Слика 1. Марков манастир, Црква Светог Димитрија, живопис олтарске апсиде (фото: Ђ. Ђоковић)

1964. и 1968–1970,⁴ није обухватило светачку представу у олтарској бифори. Она је недавно објављена међу цртежима фресака из Марковог манастира, где је без утемељеног основа предложено да представља лик „непознатог ђакона”.⁵

Фронтална стојећа фигура насликана је на позадини која је у горњем делу црвена, а у доњем тамноплава. Светитељ је одевен у патрицијску одећу – црвену тунику са златовезним нашивком на дну хаљине и зелени плашт са златотканим оковратником, оперважен бисерном траком. Носи црвене ципеле, од којих је лева и данас веома добро видљива. У десној руци, савијеној у висини груди, највероватније је био насликан крст – мученички атрибут,⁶ док је лева шака молитвено подигнута. Пратећи натпис је у целини пропао, али је на старој фотографији из збирке Народног музеја у Београду (инв. бр. 1610 В) видљив његов први део на десној страни фреске О АГ[I-O]С, свакако недовољан за размишљање о идентитету насликане личности. Међутим, упечатљиве одлике младоликог светитеља – кратка коса зачешљана иза ушију и голобрадост – одговарају устаљеној иконографији Светог Ди-

Слика 2. Марков манастир, Црква Светог Димитрија, олтарска апсида, Свети Димитрије (фото: Ђ. Ђоковић)

4 *Сипровски*, Резултати од конзерваторските работи, 239–245.

5 Марков манастир. Цртежи на фрески, 6–7.

6 О крсту као иконографском обележју мученика вид. *Jerphanion*, *Caractéristiques et les attributs*, 14–15.

Слика 3. Марков манастир, Црква Светог Димитрија, живопис олтарске апсиде (фото: Народни музеј, инв. бр. 1610 В)

митрија.⁷ Реч је о старијем типу представе мученика-ратника, у туници са плаштом и крстом у руци, који се у византијским црквама слика упоредо са светим ратницима у свечаном војничком костиму.⁸ Предложени идентитет насликаног светог лако се може потврдити на основу других представа Димитрија Солунског у Марковом манастиру, где је свети патрон насликан као мученик и ратник. У хагиографском циклусу, иконографским језиком је овековечена његова мученичка природа (сл. 4), док је на појединачним представама – у најнижој зони наоса (сл. 5), а затим у лунетама над запад-

7 Детаљно о иконографији светог *Марковић*, О иконографији светих ратника, 591; *Walter, Warrior Saints*, 76–80.

8 О прелазу из мученичке ка ратничкој иконографији Светог Димитрија вид. *Walter, St. Demetrius*, 174–178.

ним (сл. 6)⁹ и јужним улазом (сл. 7)¹⁰ – Свети Димитрије приказан у ратничкој иконографији. У сваком од примера његова физиономија по свему одговара лику младића у олтарској бифори. Највећа сличност је уочена код светог мученика у олтарској апсиди и приказа солунског чудотворца у светитељском циклусу у припрати; то се може објаснити запажањем да је највероватније реч о истом сликарском рукопису.

*

У српском зидном сликарству, као и у источнохришћанском епохе Палеолога, није уобичајено да се свети ратници сликају у олтару; ретка програмска решења из XIV века предвиђају њихове представе у протезису и ђаконикону. Пре Марковог манастира, свети ратници су приказани као мученици у олтару Цркве Богородице Одигитрије у Пећи. У протезису – параклису Светог Арсенија – налази се Свети Нестор, док су у простору ђаконикона који је посвећен Јовану Претечи насликани Свети Прокопије, Ђорђе и Димитрије (сл. 8).¹¹ Свети Нестор смештен је на северној страни североисточног поткуполног ступца; голобради млади ратник у црвеној туници са златним нашивцима има мач за корицама око струка, док у десној руци држи копље, а левом се ослања на штит.¹² За разлику од њега, свети ратници на источној страни југоисточног ступца, односно на западној и северној страни преградног зида који дели олтарску апсиду и јужни параклис, насликани су у патрицијској одећи са расцветалим крстовима – попут Светог Димитрија у Марковом манастиру.¹³ Програмско значење представа

9 *Ношјал-Никулска*, Божјите знаменија, 171–180; *Кнежевић*, Примери ношње источњачког порекла, 25–26, сл. 13.

10 *Gavrilović*, Portrait of King Marko, 153–159, fig. 2a–b; *Ђорђевић*, Представа краља Марка, 438, 439, сл. 59; *Гавриловић*, Још неколико речи о Марковом манастиру, 251–256, сл. 1, 3.

11 *Ивановић*, Црква Богородице Одигитрије, 151–152; *Тодић*, Иконографски програм фресака, 368; *Гавриловић*, Црква Богородице Одигитрије, 118, 130–131, сл. 57, 59, 60, 143.

12 *Гавриловић*, Црква Богородице Одигитрије, 118, сл. 143, црт. V, 71; ц. 7.

13 Исто, 130–131, сл. 57, 59, 60, црт. V, 89–90, 92, ц. 8, 17.

светих ратника-мученика делимично се може сагледати у оквиру сликаног програма јужног параклиса Богородичине цркве у Пећкој патријаршији. Њихов положај у непосредној близини композиције *Деизиса* прикључује их заступничкој молитви за спас човечанства.¹⁴ У протезису Цркве Светог Теодора Стратилата у Новгороду (последња четвртина XIV века) фрагментарно су сачувана два света ратника непознатог идентитета. Треба нагласити да разлози за то нису били програмске, већ пре практичне природе, будући да они чине целину са представама светих ратника на северном зиду наоса.¹⁵

Поред уобичајеног, програмски утемељеног сликања свештеномученика, у олтарима се понекад могу срести и страдалници за Христову веру без свештених чинова. У складу са широко прихваћеним системом декорације византијских цркава, они су се углавном сликали у наосу – у вишим зонама зидова, на луцима централне куполе или ступцима цркве. Такав начин распоређивања ликова мученика најбоље илуструју речи цариградског патријарха Германа I (прва половина VIII века) које су имале велики утицај на тумачење црквене симболике: „Цркву су предсказали пророци и старозаветни патријарси, основали апостоли, украсили епископи, а учврстили мученици”.¹⁶ Усложњавање сликаних програма, као и развој литургијског поретка источнохришћанске цркве, донели су као новину већу разноврсност у обликовању појединачних тематских целина. У том смислу је разумљива и појава мученичких представа у олтару, где се слика литургијска жртва Христова, нарочито у простору протезиса, где се одвијао обред проскомидије. У хијерархијски одређеном поретку светитељских група које се помињу у молитви заступништва, своје место има и збор мученика.¹⁷

Будући да нису део стандардног система декорације, таква решења су очекивана у развијеним фреско-ансамблима, као што су цркве из времена краља Милутина. Поменимо ђаконикон Ста-

14 Исто, 129, 132–134, сл. 56, црт. V, 84a, b, c, ц. 8.

15 *Царевская*, Роспись церкви Феодора Стратилата, 92, по.

16 PG 98, col. 384; *Bornert*, Commentaires byzantins, 142–160. Уп. *Бабић*, Краљева црква, 62.

17 *Дмитриевский*, Описание литургических рукописей, 84, 143, 262.

Слика 4. Марков манастир,
Црква Светог Димитрија,
припрата, циклус
Светог Димитрија
(фото: Т. Стародубцев)

Слика 5. Марков манастир, Црква Светог
Димитрија, наос, Свети Димитрије (фото:
Т. Стародубцев)

Слика 6. Марков манастир, Црква Светог Димитрија, лунета над западним порталом, коњаничка представа Светог Димитрија (фото: Ђ. Ђоковић)

Слика 7. Марков манастир, Црква Светог Димитрија, лунета над јужним улазом, Свети Димитрије Милостиви (фото: Ђ. Ђоковић)

рог Нагоричина, где су у другој зони насликани у попрсјима у медаљонима: Свети Галактион, Епистим (sic!), (на источном), Агатагел, Кесарије (на јужном), Филогеније, Теодот (на западном), Тимотеј, Домнин и још двојица чија се имена не могу прочитати (на северном зиду).¹⁸ И протезис Дечана примио је ликове петорице мученика. Двојица неидентификованих су насликана на северној страни источног зида, односно на западној страни североисточног пиластра. Мученик Леон налази се у трећој зони северног зида, док су Аникита и Фотије приказани на северној, односно јужној страни потрбушја лучног пролаза између протезиса и наоса.¹⁹ Сви мученици у Старом Нагоричину и Дечанима су представљени у туникама, огрнути плашчевима и држе крст. За одабир и груписање поменутих светачких ликова био је, по свему судећи, важан датум њиховог прослављања према црквеном календару. Тако се, рецимо, на исти дан Црква сећа светих Галактиона, његове жене Епистиме и Домнина (5. новембар)²⁰ или светих Аниките и Фотија (12. август).²¹

Слика 8. Пећка патријаршија, Цркве Богородице Одигитрије, ђаконикон, Свети Димитрије

18 *Тодич*, Старо Нагоричино, 74–75; *Исти*, Српско сликарство, 322.

19 *Појовић*, Програм живописа у олтарском простору, 88, црт. I, 75–77; црт. Ia, 161.

20 *Synaxarium* (ed. *Delehaye*), cols. 193–197.

21 *Ibid.*, 885–886.

Примери вредни пажње налазе се у Цркви Светог Ђорђа у Речанима, задужбини непознатог војводе, осликаној вероватно пре 1370. године. У потрбушју лука који је чинио лунету на северној страни олтара речанске цркве распоређене су попрсне представе двојице светих мученика, чија се имена нису сачувала. Приказани су као голобради младићи са бисерним мученичким венцима на главама, одевени у хаљине са огртачима.²² Наспрам њих, у лунети на јужној страни је неидентификовани мученик у попрсју представљен молитвено подигнутих руку – као оранс. То је младић, бујне, заталасане косе која му пада преко ушију и сеже до половине врата. На глави је имао венац сачињен од ниске бисера. Носио је патрицијску одећу истоветну као и претходна два неидентификована света.²³ Над њим, у потрбушју прислоњеног лука, била су насликана још два попрсја светих личности, данас далеко више оштећена од својих пандана на северној страни.²⁴ Будући да је црква у Речанима посвећена Светом Ђорђу, с разлогом је изнета претпоставка да је и то могао бити разлог за сликање петорице мученице у олтару; иако није могуће утврдити њихов идентитет, не треба искључити могућност да су мученици представљали неке од светих ратника.²⁵

Ликови мученика чине део програма бочних олтарских простора и у неколико руских цркава из истог времена. На западној страни свода ђаконикона у Цркви Светог Теодора Стратилата у Новгороду насликана су два попрсја која могу бити Свети Никита и Свети Евстатије.²⁶ И на зидовима бочних пастофорија у Цркви Преображења Христовог у Коваљеву (1380) некада су стајале муче-

22 *Ђурић*, Непознати споменици, 80; *Шевановић*, Црква Светог Ђорђа у Речанима, 80; *Марковић – Шевановић*, Црква Светог Ђорђа у Речанима, 41.

23 *Ђурић*, Непознати споменици, 80; *Ђорђевић*, Зидно сликарство, 180; *Шевановић*, Црква Светог Ђорђа у Речанима, 85–87; *Марковић – Шевановић*, Црква Светог Ђорђа у Речанима, 33, сл. 24. За претпоставку да у речанском светом орансу треба препознати Светог Трифуна, *Габелић*, О иконографији св. Трифуна, 10–11, 114.

24 *Ђурић*, Непознати споменици, 80; *Шевановић*, Црква Светог Ђорђа у Речанима, 87; *Марковић – Шевановић*, Црква Светог Ђорђа у Речанима, 33.

25 *Шевановић*, Црква Светог Ђорђа у Речанима, 88.

26 *Царевская*, Роспись церкви Феодора Стратилата, 94.

ничке фигуре. Разлог за њихово сликање нарочито је уочљив у протезису, где су две стојеће фигуре неидентификованих светих мученика смештене изнад представе умрлог Господа и уплакане Богородице, док је једно, такође неидентификовано мученичко попрсје, било насликано испод Христа. Та група светих је још бројнија у ђаконикону: његову другу и трећу зону некада су красила четири мученичка лика у пуној фигури.²⁷

На основу сачуване иконографске грађе није познато да је у српским црквама неком патрону из светитељске категорије мученика-ратника додељено место у централној апсиди.²⁸ Постоје, међутим, другачије замисли када је реч о слици светитеља заштитника у олтарској апсиди у другим срединама. Сасвим неуобичајено за сликарство Палеолога на територији Балкана јесте решење из полукалите олтарске апсиде у Цркви Светог Николе код Станичења (око 1331/1332), где се лик патрона у молитвеном ставу, заједно са Светим Кирилом Филозофом (Солунским), обраћа Богородици.²⁹ Поклоњење изузетно поштованих епископа Мајци Божијој има значење деизисне слике: у њеној иконографској и композиционој замисли је снажно испољена локална особеност програма цркве, као и жеља наручиоца.³⁰ Како се може приметити, једини познат пример представе патрона храма у простору светилишта у позновизантијском периоду веома се разликује од решења из Марковог манастира, што указује на то да је реч о решењима која се сасвим спорадично јављају у позновизантијском сликарству, због чега се нису усталила у иконографском и програмском смислу.

*

Описани примери се не могу у целости сагледати само у оквирима времена у ком су настали – за њихово разумевање неопходно је искорачити дубље у прошлост, када су представе мученика и

27 *Дмитријева*, Фрески храма Спаса Преображения, 61, 66, 71–75, црт. на стр. 49.

28 За место сликања светих ратника вид. *Марковић*, О иконографији светих ратника, 590–591.

29 *Поповић и др*, Црква Светог Николе у Станичењу, 146–151, сл. 65 (*Габелић*).

30 Исто, 151.

светих патрона у олтарском простору биле далеко бројније. Мученичка смрт за веру и улога заступника људи пред Богом највише су утицали на то да се ликови мученика сликају у олтарима цркава широм православног света.³¹ Тако су програми светилишта у црквама Кападокије (VII–XIII век) веома често укључивали те свете, а представљани су у попрсјима, или, ређе, као стојеће фигуре, огрнуте плаштом и са крстом у руци. Налазе се на фрескама у областима: Чавушин (Црква Светог Ђорђа), Гореме (црква бр. 4б; бр. 9; бр. 13; бр. 29а), Ургуп (Манастир арханђела, Свети Михаило; Хачи Исмаил Дере бр. 1), Гулсехир (крстообразна Црква Светог Ђорђа), Татларин, долина Мавруцан, Соганли и Ердемли (Бали килисе; Карабас килисе), Хасан Даги (Чомлекчи килисеси).³² Примери са Наксоса из истог, средњовизантијског периода, показују да није постојало јединствено решење када је реч о начину сликања, месту, распореду и броју ликова светих мученика. Тако је, рецимо, у олтару Цркве Светог Ђорђа Диасоритиса (XI век) патрон добио истакнуто место у олтарској апсиди, док су остали мученици насликани у виду медаљона на северном и јужном зиду беме. И касније, у Цркви Светог Николе у Сангрију (1270) свети врач Козма и Дамјан су насликани као стојеће фигуре у потрбушју источног лука, док је лик Светог Ђорђа Диасоритиса у виду медаљона на чеоном зиду апсиде. Највећи значај је група мученика добила у Богородичиној цркви на Јалу (1288/1289), будући да су ти свети као стојеће фигуре у фронталном положају насликани уз Богородицу са Христом у олтарској апсиди. Међу њима се посебно издваја Свети Димитрије у костиму ратника.³³ Таква иконографска и програмска разноликост могла је бити плод појединачних жеља наручилаца фресака, који су припадали локалном становништву.³⁴

31 *Jolivet-Lévy, Églises byzantines*, 341–342. За ранији период cf. *Ihm, Programme der christlichen Apsismalerei*, 113–120.

32 Представљени су у попрсјима, или, ређе, као стојеће фигуре, у тавлиону са плаштом и крстом у руци. Cf. *Jolivet-Lévy, Églises byzantines*, 59, 90, 110, 117, 141–142, 160, 192, 227, 233, 256, 268, 294, 341–342.

33 Све примере разматра *Chatzidakis et al., Naxos*, 68–69, 70, fig. 4; 78, fig. 15, 16; 79, fig. 17, 18; 82, fig. 4; 85, fig. 5; 100–101, fig. 6.

34 О ктиторима поменутих цркава cf. *Ibid.*, 66, 80, 100–101.

И развијени иконографски програми руских храмова комнинске епохе садржали су у простору олтара представе мученика. Првенствено су приказивани најпоштованији међу њима, рецимо фигура Светог Димитрија Солунског била је део првобитне мозаичке декорације светилишта у Манастиру Светог Михаила у Кијеву (око 112).³⁵ У ђаконикону Цркве Светог Ђорђа у Старој Ладоги (последња четвртина XII века) нашла се мала група истакнутих мученика-ратника – свети Христифор, Евстатије Плакида и Сава Стратилат.³⁶ Поменимо да се у Цркви Светог Спаса у Нередици код Новгорода (1197–1199) међу фигурама светих архијереја, ђакона и монаха у протезису налазе и попрсја светих мученика Евдокима (северни зид) и Мине Каликелада (северна страна североисточног стуба).³⁷

Изнета претпоставка да мученик у централној апсиди Цркве Светог Димитрија у Марковом манастиру представља патрона храма, може се потврдити и са становишта византијске сликарске традиције.³⁸ Скренимо пажњу на примере који почевши од X века следе обичај да се посвета цркве додатно потврђује ликом светитеља патрона у олтарској апсиди, ређе протезису или ђаконикону.³⁹ Заступничка улога патрона у апсидалним конхама олтара цркава на Манију најчешће је исказивана иконографским решењем оран-

35 *Сарабьянов – Смирнова*, История древнерусской живописи, 82, сл. 64.

36 *Сарабьянов*, Георгиевская церковь, 51, сл. 48, 49, Т. IV.

37 *Пивоварова*, Фрески церкви Спаса на Нередице, 55, 58–59, сл. 42. Уп. *Щербатова-Шевякова*, Нередица, 85, 151, 187, 189.

38 О месту сликања патрона вид. *Κούλιαρης*, Θέση του επώνυμου αγίου, 105–123; *Μαντάς*, Εικονογραφικό πρόγραμμα, 113–120. Уп. и *Томековић*, *Repercussions du choix*, 25–42, посебно 26, где је наведен пример представа светих лекара у простору светилишта у Цркви Светог Пантелејмона у Нерезима.

39 *Δραγδάκης*, Δεόμενοι άγιοι, 236–237, 239, εικ. 3, 4; *Méladini-Georgopoulou*, Décor apsidal, 451, 453–455, pl. 2, 3, 6, 8–10; *Altripp*, Prothesis, 199–200. Интересантно је споменути и пример католикона Манастира Светог Луке у Фокиди (XI век), где су у источним лунетама, изнад бифора у протезису и ђаконикону, представљени свети Теодори (данас очуван само Теодор Тирон у ђаконикону) у одећи патриција, иако се не може поуздано утврдити посвета бочних пастофорија. Вид. *Chatzidakis*, Hosios Loukas, 50, fig. 49, pl. № 19.

та.⁴⁰ Светитељи патрони у олтарској апсиди заступљени су у црквама у унутрашњем делу полуострва Мани (Меса Мани): Свети Пантелејмон и Свети Никита у Цркви Светог Пантелејмона код Булариона (991/992), Свети Теодор Стратилат у Цркви светих Теодора у месту Кафионас (1145), Свети Сергије и Вах у протезису и ђаконикону у цркви посвећеној овим светима у месту Кита (XII век), Свети Теодор Тирон у Цркви светих Теодора у месту Трипи (XIII век), Свети Илија у истоименој цркви у месту Таламес (крај XIII – почетак XIV века).⁴¹ Традицију средњовизантијског периода следе и програми олтара појединих цркава времена Палеолога. Такви примери су: монументална представа патрона у олтарској апсиди у Цркви Светог Николе у месту Агиос Николаос Монемвасијски (друга половина XIII века),⁴² као и лик патрона у Цркви Светог Јована „Потамити” изван Кокале, Просилиаки Мани (1275–1300).⁴³

Вотивна природа таквих представа посебно долази до изражаја у приватним капелама на острву Китери.⁴⁴ Светитељи патрони насликани су у апсидалним конхама у Капели Светог Димитрија у месту Пурко (око 1100), Цркви Светог Власија код Фрилингијанике (око 1100), Цркви Светог Петра у Араи (средина XII или XIII века), Цркви Светог Поликарпа у Финикијес (око 1100 или XIII век), Цркви Светог Димитрија у месту Камбјаника (XII век), Цркви Светог Андреје у Ливади (XIII век). Понекад су се уз лик светитеља патрона могли наћи и портрети ктитора, нпр. у Цркви Светог Димитрија у месту Камбјаника (XII век).⁴⁵

40 О орантној иконографији светих мученика вид. *Grabar*, *Martyrium* II, 105, 117, 292, 318.

41 За примере вид. *Δραυδάκης*, *Δεόμενοι άγιοι*, 236–237, 239, еικ. 3, 4; cf. *Idem*, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, 78–79, 370–371, еικ. 8, 9; *Skawran*, *Peripheral Byzantine Frescoes*, 78, fig. 8.7; *Kontogiannis – Germanidou*, *Iconographic Program*, 58, fig. 4. Cf. *Kalopissi-Verti*, *Epigraphic Evidence*, 339–361.

42 *Δραυδάκης*, *Τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου*, 38, еικ. 10а

43 *Δραυδάκης*, *Δωρής, Καλοπίση, Παναγιωτίδη*, *Έρευνα στη Μάνη*, 176.

44 *Méladini-Georgopoulou*, *Décor apsidal*, 451, 453–455, pl. 2, 3, 6, 8–10; *Chatzidakis – Bitha*, *Island of Kythera*, 66–67, 73, fig. 15; 114–115, fig. 5; 146–148, fig. 6–8; 165, 172, fig. 16; 227, fig. 7; 289.

45 *Méladini-Georgopoulou*, *Décor apsidal*, 455, fig. 8–10; *Chatzidakis – Bitha*, *Is-*

Преовладава мишљење да је иконографија светитеља патрона исказана решењем оранта ограничена претежно на подручје Пелопонеза, Крита (Црква арханђела Михаила у Селину, око 1325)⁴⁶ и Јонска острва (Црква Светог Меркурија на Крфу 1074/1075).⁴⁷ Примери, међутим, постоје и на другим грчким подручјима – на Евбеји (Црква Светог Николе у Пиргосу)⁴⁸ и на Атици (параκλις Светог Николе у пећини Пендели).⁴⁹ Поменимо и Цркву светих врача у Касторији (XII век), где су Свети Козма и Дамјан насликани као оранти уз Богородицу са Христом на престолу у олтарској апсиди.⁵⁰ Сличан је и програм апсиде Цркве светих апостола у Перахориу на Кипру (1260–1280), где су уз стојећу Богородицу са Христом насликана двојица првоапостола, патрона храма, који су полуподигнутих руку окренути ка њој.⁵¹ Утврђено је да се та локална и архаична појава ослања на иконографска решења ранохришћанских мартријума.⁵²

На сасвим другачији начин осмишљена је, рецимо, представа патрона у Цркви Светог Ђорђа Диасоритиса на Накосу (XI век). Светитељ је насликан у средишњем делу најниже зоне олтарске апсиде, у препознатљивој мученичкој иконографији. Допојасна фигура уоквирена је декоративном траком, што јој даје изглед фреско-иконе. Свети Ђорђе је окружен медаљонима у којима су највероватније ликови његових родитеља, светих Геронтија и Полихроније. Неубичајен избор и композиција светитељских фигура

---

land of Kythera, 146–148, fig. 6–8.

46 *Gallas, Wessel, Borboudakis, Byzantinisches Kreta*, 206; *Bissing, Kreta*, 101.

47 У апсидалној конхи те цркве насликан је лик патрона оранта. Cf. *Vocotopoulos, Fresques du XIe siècle à Corfou*, 157–158, 172, pl. 4, 6–9, 10, 11.

48 *Λιάπης, Μεσαιωνικά μνημεία Εύβοιας*, εκ. 82.

49 *Μουρίνη, Βυζαντινές τοιχογραφίες*, 79.

50 *Pelekanidis, Chatzidakis, Kastoria*, 30, 39, fig. 7; *Μαντάς, Εικονογραφικό πρόγραμμα*, 167–168.

51 *Megaw – Hawkins, Perachorio*, 297–300, fig. 12–16, 20.

52 О томе вид. *Grabar, Martyrium*, 292; *Méladini-Georgopoulou, Décor apsidal*, 460–468 (са примерима и библиографијом); *Μαντάς, Εικονογραφικό πρόγραμμα*, 113–116 (са примерима).

сугерише могућност постојања триптиха, који је могао утицати на идејно решење фреске.⁵³

Иконографска решења усвојена из Византије могла су из нарочитих разлога добити особена програмска значења у руском сликарству. Веома занимљивим и неуобичајеним решењем исказано је поштавање према светом патрону у ђаконикону Цркве Светог Ђорђа у Старој Ладоди (последња четвртина XII века). Централни део источног зида тог простора заузима монументална композиција која приказује чудо Светог Ђорђа са аждајом. Издвајање сцене која припада хагиографском циклусу светог заштитника, као уосталом и одабир поменутих представа светих ратника-мученика могло је бити учињено према жељи ктитора, који је вероватно био један од новгородских кнезова.⁵⁴

*

На хришћанском истоку негована је традиција да простори проскомидије и ђаконикона поред литургијске имају и улогу засебних параклиса. Томе су прилагођавани иконографски садржај и програмска замисао бочних пастофорија. Тако обликовани програми обједињују елементе који припадају литургијској тематици и култу светог коме је посвећен параклис.⁵⁵ Осим сцена из циклуса житија, и засебна представа патрона смештана је најчешће у конху бочних олтарских просторија.

Међу истакнутим примерима старије епохе свакако треба поменути Свету Софију у Кијеву (око 1037). Олтарској апсиди кијевске катедрале придружена су поред протезиса и ђаконикона још два параклиса, а сваки анекс добио је засебну посвету и иконографски фреско-програм (1030–1040). Протезис је посвећен апостолима Петру и Павлу; у конхи апсиде тог простора смештена је представа апостола Петра, док су на бочним зидовима сачуване сцене из његовог живота. Фреске у крајњем североисточном параклису илу-

53 *Chatzidakis et al.*, *Naxos*, 67–69, 75–76, fig. 1–4, 9 (*Acheimastou-Potamianou*).

54 *Сарабьянов*, Георгиевская церковь, 51, сл. 46, Т. IV.

55 Детаљно о томе вид. *Babić*, *Chapelles annexes*.

струју житије Светог Ђорђа, док монументална представа патрона краси конху тог простора. У ђаконикону је детаљно приказан теотоколошки циклус, а међу појединачним представама истакнуто место у конхи апсиде има Света Ана, Богородичина мајка. Крајњи југоисточни параклис носи посвету светим арханђелима Михаилу и Гаврилу; као и у другим параклисима кијевске катедрале, то је истакнуто монументалним попрсјем светог заштитника – арханђела Михаила и сценама које припадају циклусу арханђелâ.⁵⁶ Јединствену посвету има протезис у Цркви Свете Софије у Охриду, осликане у другој четвртини XI века, за време охридског архиепископа Лава. У конхи апсиде приказано је смрзавање на леду Четрдесеторице севастијских мученика, а изнад, у полукалоти, насликана је допојасна фигура Христа, који им као награду шаље круне.⁵⁷ Ђаконикон охридске катедрале је посвећен Светом Јовану Претечи, чије попрсје краси конху тог простора.⁵⁸ У већем броју руских цркава XII века посвета бочних олтарских пастофорија назначена је иконографским циклусима или појединачним представама патрона. Тако је житије Светог Кирила Александријског насликано у ђаконикону Манастира Свете Тројице у Кијеву (последња четвртина XII), док је исти простор Цркве Благовештења у селу Аркажи код Новгорода (1189) посвећен Светом Јовану Претечи. Поред сцена из Крститељевог живота у конхи ђаконикона насликана је и монументална женска фигура у ставу оранте, највероватније Јованова мајка Јелисавета.⁵⁹ У Цркви Светог Спаса Мирошког манастира код Пскова (пре 1156) ђаконикон је посвећен арханђелу Михаилу, а протезис Јовану Претечи. Оба параклиса садрже наративне циклусе посвећене патро-

56 Ibid., 105–110; *Попова, Сарабьянов*, Мозаики и фрески, 84–90, сл. 65–73.

57 О томе вид. *Ђурић*, Црква Св. Софије, III; *Vabić*, Chapelles annexes, 117–121; *Грозданов*, Циклусот на четириесетте маченици, 42–45, црт. 3–5; *Толстая*, “Сорок севастијских мучеников“, 743–752; *Павловић*, Култ и иконографија Четрдесеторице севастијских мученика, 297.

58 *Vabić*, Chapelles annexes, 121.

59 Ibid., 121–123; *Сарабьянов – Смирнова*, История древнерусской живописи, сл. 144, 164.

нима.⁶⁰ Понекад су пак литургијске теме искључиване из тематских програма олтарских бочних простора због опширности наративних циклуса. Тако је на пример у протезису Цркве Светог Спаса у Нередици код Новгорода (1197–1199), који испуњавају теотолошки циклус, апокрифно житије апостола Јакова Алфејева и појединачне представе Богородице и светих, као и у ђаконикону, који је посвећен Светом Јовану Претечи.⁶¹

И у српској средини је у XIII и XIV веку прихваћен исти обичај, а бочне пастофорије су посвећиване светима чији су култови уживали највеће поштовање српске владарске породице и истакнутих представника властеле. У овој прилици је нужно скренути пажњу на оне сликане садржаје које су поред хагиографских циклуса садржале и засебне представе патрона. Тако је највероватније Свети Никола укључен у композицију Деизиса насликану у лунети на источном зиду ђаконикона у Сопоћанима,⁶² док је програм истог простора у Ариљу садржао три представе светитеља заштитника – попрсје светог мириклијског архијереја као патрона у лунети над пролазом који води у јужну олтарску просторију и његове стојеће фигуре у горњој зони апсиде тог параклиса и првој зони северног зида.⁶³ Династичком и државном заштитнику Немањића – Светом Стефану Првомученику – посвећен је протезис Ариља. Попрсје патрона насликано је у лунети над пролазом из средишњег дела олтара у ту просторију.⁶⁴ Попрсје Светог Јована Крститеља у апсиди ђаконикона Богородице Перивлепте у Охриду један је од показатеља да је та просторија, према традицији, замишљена да носи посвету Претечи.⁶⁵ Исто се може рећи и за ђаконикон – параклис на спрату – у Цркви Ваведења

60 *Babić*, *Chapelles annexes*, 124–125; *Сарабџић*, Спасо-Преображенский собор, 217, 225, сл. 190, 195, 307 (сх.).

61 *Babić*, *Chapelles annexes*, 123–124; *Щербатова-Шевякова*, Нередица, 56, 193, сл. 125–129, 177, 232; *Пивоварова*, Фрески цркви Спаса на Нередице, 52–70.

62 *Babić*, *Chapelles annexes*, 134; *Живковић*, Сопоћани, 29.

63 *Babić*, *Chapelles annexes*, 134; *Војвођић*, Ариље, 60, сх. 1, бр. 76; сх 3, бр. 1, 5.

64 *Војвођић*, Ариље, 62, сх. 2, бр. 77.

65 *Babić*, *Chapelles annexes*, 134; *Грозданов*, О идејно-тематским основама живописа, 93, сл. 11; *Марковић*, Иконографски програм, 122.

Богородичиног у Кучевишту (до 1331), где је насликан Свети Никола у попрсју, у ниши апсиде.⁶⁶

На грчким територијама слични примери заступљени су у Мистри, једном од најважнијих уметничких центара епохе Палеолога. Протезис у Митрополији (1270–1285) посвећен је Светом Димитрију. У ниши тог простора је допојасни лик патрона у мученичкој иконографији, док су на своду сцене из светитељског циклуса.⁶⁷ У још једној цркви у Мистри, светитељ патрон је насликан у конхи протезиса. Реч је о храму посвећеном Светом Јовану Претечи, чије се сликарство датује у трећу четвртину XIV века.⁶⁸

*

Састављачи иконографског програма Марковог манастира пажљиво су одабрали место представе Светог Димитрија, водећи рачуна о садржају и значењу тематског језгра олтарске апсиде (сл. 1). Слика патрона храма у олтарској бифори остварује просторну и визуелну комуникацију са фрескама литургијско-евхаристијске симболике. Сушичка представа Светог Димитрија има слојевит програмски смисао. Она се налази у сржи апсидалног програма, који сажима целокупну икономију спасења – од отеловљења Бога, успостављања његовог првосвештенства, крсне смрти, васкрсења и повратка на небо. Ту целину чине слике Богомладенца и Богородице у конхи, *Причешће айосшола* испод њих, *Небески и земаљски Великој вход* у најнижем регистру, у чијем средишту је Христос Велики Архијереј као и празничне сцене *Вазнесења* и *Духова* на олтарском своду. Фигура Светог Димитрија се налази у непосредној близини, тачније, између два дела композиције *Причешће айосшола*. Према свом положају, она такође припада централној оси олтарске апсиде и на тај начин остварује просторну повезаност по вертикали са представама Богомладенца у конхи и

66 *Babić*, Chapelles annexes, 138; *Ђорђевић*, Сликарство XIV века, 98; *Ишчи*, Зидно сликарство, 133.

67 *Χατζιδάκης*, Νεώτερα για την ιστορία, 162–164, εικ. 51α-β, 52α-β; *Altripp*, Prothesis, 134–135.

68 *Δραγδάκης*, Άι-Γιαννάκης του Μυστρά, 64–65, εικ. 9.

Христа Великог Архијереја у првој зони.⁶⁹ Идејна веза представе светог патрона са остатком сликаног програма у олтарској апсиди заснива се на жртвеној симболици. У складу с традицијом сликања мученика у светилиштима православних храмова⁷⁰ она идејно комуницира са сликом Евхаристије, коју у Марковом манастиру чини јединство небеске литургије и евхаристијске литургије.⁷¹ Иако сама лишена литургијског значења, представа Светог Димитрија својим положајем у простору храма намењеном богослужењу остварује комуникацију са темама које су прожете литургијском симболиком.

За разумевање програмског смисла разматране представе у литургијско-евхаристијском контексту олтарске апсиде Марковог манастира важност има и химнографско прослављање Светог Димитрија. Мученички аспект, наглашен иконографијом патрона, заступљен је још у најстаријем словенском *Методијевог канону светом Димитрију солунском* (IX век).⁷² Упечатљиво поређење односи се на сличност између Димитријеве и Христове ране: (III.3: *копнемъ бодоумъ ты, дѣмитриѣ, вѣпниѣаше весела са христову: чѣто за вѣсѣ прннесѣ ти прободеноуоумоу вѣ ребра мене ради, нѣ мѣченнемъ мониѣ божниѣ чашѣ нынѣ испиѣ*)⁷³ Таква идејна основа је, рецимо, представљала главни ослонац у тумачењу особеног програмског решења из протезиса Цркве Светог Димитрија у Мистри, где се сце-

69 Уп. Марков манастир. Цртежи на фрески, 7. Детаљно о томе: *Tomić Djurić, To picture and to perform* (II), 134–138.

70 Иако изузетно ретко, лик патрона може бити и директно укључен у теолошки сложено програмску целину олтара византијских храмова. Такав пример јесте Црква Светог Пантелејмона у месту Веланидија, у области Епидаврос Лимира на југу Пелопонеза (последња трећина XIII века), где је Свети Пантелејмон прикључен групи архијереја са свицима, изнад којих је агнец у специфичном иконографском виду, окружен сценом Благовести. Детаљно вид. *Κωνσταντίνου, Δογματικό υπόβαθρο στην αψίδα του Αγίου Παντελεήμονα*, 165–176, εικ. 2, која тумачи лик патрона у олтарској апсиди као наставак традиције установљене у програмима цркава на Манију још од средњовизантијског периода.

71 *Tomić Djurić, To picture and to perform* (I), 130–137.

72 Канон из Минеја за октобар (Новгород 1096) објавио је *Јагич*, *Служебные минеи*, 186–190. Критичко издање текста: *Jakobson, Sketches for the History*, 287–346.

73 *Jakobson*, op. cit., 286–287, 322–323.

не мучеништва светитеља доводе у везу са обредом проскомидије.⁷⁴ Литургијски извори позновизантијског периода бележе да су се у солунским црквама службе у част славном великомученику вршиле током седам дана месеца октобра (20–26. октобар).⁷⁵ Тзв. *Велика недеља* била је посвећена страдању поштованог светитеља. Идеја таквог литургијског сећања, јасно је, заснива се на поређењу са Страсном недељом и Христовим страдањем, о чему сведоче бројни примери химнографских садржаја.⁷⁶ За свете оце, нпр. за Филотеја Кокина⁷⁷ и Григорија Паламу,⁷⁸ поменута метафора обједињује духовну и физичку борбу мучеништва Светог Димитрија, кроз коју се достиже најважнији хришћански идеал *Imitatio Christi*.⁷⁹ За наведене, без сумње добро познате аспекте култа патрона у Марковом манастиру изабрана је иконографија распрострањена у српском сликарству XIII века, која светог приказује у патрицијској одећи са крстом у рукама, како би се означило његово мученичко страдалништво за веру.⁸⁰

Међутим, упадљиво централно место представе Светог Димитрија није само исход програмских већ и практичних разлога. Површина између два прозорска дела бифоре била је погодна за смештање засебне светачке представе, која по својим димензијама одговара фигурама на суседним фрескама – *Причешћу айсошоло* и сценама којима започиње и завршава се циклус *Акаџисџа*.

74 *Altripp*, Prothesis, 134–135, 203.

75 Рукописи који обавештавају о службама посвећеним Светом Димитрију потичу из периода од XIII па све до XIX века. Листу рукописа даје *Φουντούλη*, «Μεγάλη Εβδομάς», 13–14.

76 *Ibid.*, 5–17, посебно 6.

77 *Ἐγκώμιον εἰς Ἅγιον Μεγαλομάρτυρα Δημήτριον τὸν Μεσοβλήτην* in: Ἀγιολογικά Ἔργα, 37–38; cf. *Russell*, St Demetrius of Thessalonica, 78–79.

78 *St Gregory Palamas*, Homilies, 389–391; cf. *Russell*, St Demetrius of Thessalonica, 78.

79 О употреби и значењу метафоре у похвалним словима XIV века вид. *Russell*, St Demetrius of Thessalonica, 75–81.

80 *Марковић*, О иконографији светих ратника, 602–603.

*

Иако изложени преглед црквених споменика не тежи свеобухватности, разматрани примери показују да је постојао континуитет истог схватања у различитим епохама источнохришћанске уметности. У зависности од програмских замисли појединачних споменика или уметничких захтева времена, јављали су се и разлози за сликање мученика, који су могли бити и ратници, у простору олтара. Упоредо с тим може се пратити традиција приказивања светог патрона храма или његових засебних параклиса у просторима олтарске апсиде, односно протезиса или ђаконикона. Према томе, сликање Светог Димитрија у олтару Марковог манастира не би било неуобичајено. Ипак, чињеница да у сликаним програмима српских цркава није забележен случај да је патрону из категорије мученика-ратника додељено место у централној апсиди заслужује да се детаљније прокоментарише сушички пример. Иако без непосредних узора у српском сликарству свог времена, живописци и творци иконографског програма у задужбини Мрњавчевића свакако су желели да хијерархијски истакнуто, централно место у најсветијем делу храма припадне његовом светом заштитнику, великомученику Димитрију Солунском. Та замисао у себи носи одјек старијих традиција, које настављају да живе и у позном средњем веку. Главни чинилац за оживљавање тог програмског решења везан је за снагу култа Светог Димитрија у породици ктитора. О томе сведочи више података. Вукашин је једном од својих синова дао име Дмитар,⁸¹ а посебну наклоност тог српског владара према култу Светог Димитрија на неки начин расветљава и необичан податак из извора с краја XIV столећа. Наиме, у поменику светогорског Протата Вукашин је заједно са братом Угљешом назван, како се верује, својим хришћанским (црквеним) именом Димитрије „*Δημητρίου κράλη και Ἰω(άννου) δεσπότης*“.⁸² Он је посветио Димитрију породичну задужбину у Сушици, док је његов син Марко предузео око 1380. године ново осликавање

81 *Фосшиков*, О Дмитру краљевићу, 47–65.

82 *Ђурић*, Поменик светогорског протата, 154, 156–167, који указује на појаву двојног имена међу феудалцима на Балкану у позном средњем веку.

Светог Димитрија у Прилепу, цркве из последње деценије XIII века.⁸³ Поред неколико представа светог патрона у различитим тематским целинама Марковог манастира, нарочито су вредне пажње фреско-икона у лунети над јужним улазом, као и икона са најстаријег иконостаса католикона – обе са ликом солунског великомученика у ратничкој иконографији и посебним епитетом *ἐλεήμων* (милостиви).⁸⁴ Потоња се издваја по репрезентативном изгледу и изузетној уметничкој обради.

Посредничка улога светих исказивана је у уметности православних у оквиру различитих иконографских и програмских замисли. И у католикону Марковог манастира великомученик Димитрије као свети патрон непосредно је укључен у развијене композиције заступништва пред Христом, насликане у простору наоса (*Царски Деизис и Небески двор*) и на фасади (лунета над јужним улазом). Везивање представе Светог Димитрија у олтарској бифори за литургијско-евхаристијски апсидални програм давало јој је сотириолошки карактер, наглашавајући на тај начин наду ктитора у божанско спасење.

БИБЛИОГРАФИЈА – BIBLIOGRAPHY

Извори – Primary Sources

Дмитриевский А. А., Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока, Т. 2: *Ευχολόγια*, Киев 1901.

Ягич В., Служебные минеи за сентябрь, октябрь, ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095–1097, Памятники древнерусского языка I, Санкт-Петербург 1886.

Saint Gregory Palamas, The Homilies, ed. C. *Veniamin*, Waymart, PA 2009.

Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Propylaeum Ad Acta SS. Novembris, ed. H. *Delehayе*, Brussels 1902.

83 *Ђурић*, Византијске фреске, 87; *Коруновски – Димитрова*, Византиска Македонија, 206–207.

84 *Марковић*, Запажања о најстаријим иконама, 147–167.

Ἀγιολογικά Ἔργα, Α', Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι, ed. Δ. Γ. Τσάμης, Θεσσαλονίκη 1985.

Литература – Secondary Works

Бабих Г., Краљева црква у Студеници, Београд 1987.

Војводић Д., Зидно сликарство цркве светог Ахилија у Ариљу, Београд 2005.

Габелић С., О иконографији св. Трифуна, Културно наследство 28–29 (2002–2003) 107–120.

Гавриловић А., Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији, Београд 2018.

Гавриловић З., Још неколико речи о Марковом манастиру, ур. *Д. Медакковић – Џ. Грозданов*, На траговима Војислава Ј. Ђурића, Београд 2011, 251–256.

Грозданов Ц., О идејно-тематским основама живописа у ђаконикону цркве Богородице Перивлепте у Охриду, Зограф 33 (2009) 93–100.

Грозданов Ц., Циклусот на четириесетте маченици во Света Софија Охридска, *Исши*, Студии за охридскиот живопис, Скопје 1990, 42–50.

Дмитријева С. О., Фрески храма Спаса Преображения на Ковалёве в Новгороде, 1380 года, Москва 2011.

Ђорђевић И. М., Зидно сликарство српске властеле, Београд 1994.

Ђорђевић И. М., Представа краља Марка на јужној фасади цркве Светог Димитрија у Марковом манастиру, Кралот Марко во историјата и во традицијата. Прилози от научниот собир одржан по повод 600-годишнината од смртта на кралот Марко, Прилеп 1997, 299–308 (= *Исши*, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 437–445).

Ђорђевић И., Сликаство XIV века у цркви Светог Спаса у селу Кучевишту, Зборник Матице српске за ликовне уметности 17 (1981) 77–110.

Ђурић В. Ј., Византијске фреске у Југославији, Београд 1974.

Ђурић В. Ј., Непознати споменици средњовековног сликарства у Метохији I, Старине Косова и Метохије II–III (1963) 61–89.

Ђурић В. Ј., Црква Св. Софије у Охриду, Београд 1963.

Ђурић И., Поменик светогорског протата с краја XIV века, Зборник радова Бизантолошког института 20 (1981) 139–167.

Живковић Б., Сопоћани. Цртежи фресака, Београд 1984.

Ивановић М., Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији, Старине Косова и Метохије II–III (1963) 138–156.

Касапова Е., Архитектурата на црквата *Св. Димитрија – Марков Манастир*, Скопје 2012.

Кнежевић Б., Примери ношње источњачког порекла у српском зидном сликарству XIV века, Вардарски зборник 5 (2006) 9–35.

Коруновски С. – Димитрова Е., Византиска Македонија, Скопје 2006.

Марков манастир, Свети Димитрија. Цртежи на фрески, Скопје 2012.

Марковић М., Запажања о најстаријим иконама из Марковог манастира (I), Зограф 37 (2013) 147–167.

Марковић М., Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим програмским особеностима, Зограф 35 (2011) 119–143.

Марковић М., О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима, ур. *В. Ј. Бурић*, Зидно сликарство манастира Дечана, грађа и студије, Београд 1995, 567–630.

Марковић М. – Шевановић Б., Црква Светог Ђорђа у Речанима, Београд 2018.

Мирковић Л. – Ташић Ж., Марков манастир, Нови Сад 1925.

Ноштал-Никулска Н., Новонастанатите историски услови во Македонија изразени на една композиција од фреските во Марков манастир – Божјите знаменија принесени на дар на св. Димитрија, Зборник на Археолошкиот музеј на Македонија VI–VII (Скопје 1975) 171–180.

Павловић Д., Култ и иконографија Четрдесеторице севастијских мученика у Србији XIII века, ур. *М. Ракоција*, Ниш и Византија VII (2009) 293–304.

Пивоварова Н. В., Фрески цркви Спаса на Нередице в Новгород: Иконографическая программа росписи, Санкт Петербург 2002.

Попова О. С. – Сарабьянов В. Д., Мозаики и фрески Святой Софии Киевской, Москва 2017.

Пойовић Б. Ј., Програм живописа у олтарском простору, ур. *В. Ј. Бурић*, Дечани: грађа и студије, Београд 1995, 77–97.

Пойовић М., Габелић С., Цвейковић Б., Пойовић Б., Црква Светог Николе у Станичењу, Београд 2005.

Сарабьянов В. Д. – Смирнова Э. С., История древнерусской живописи, Москва 2007.

Сарабьянов В. Д., Спасо-Преображенский собор Мирожского монастыря, Москва 2010.

Сарабьянов В. Д., Георгиевская церковь в Старой Ладого, Москва 2003.

Спировски С., Резултати од конзерваторските работи на фреско-живописот во црквата свети Димитрија – Марков манастир, Гласник на Институтот за национална историја 15/2 (1971) 239–245.

Шевановић Б., Црква Светог Ѓорѓа у Речанима, Београд 2013 (необјављена докторска дисертација).

Тодић Б., Иконографски програм фресака из XIV века у Богородичиној цркви и припрати у Пећи, ур. В. Ј. Ѓурић, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 361–375.

Тодић Б., Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998.

Тодић Б., Старо Нагоричино, Београд 1993.

Толстая Т. В., “Сорок севастијских мучеников“ в иконографической программе жертвенника Софии Охридской, *Byzantinoslavica* LVI (1995) 743–752.

Фосишков А., О Дмитру краљевићу, Историјски часопис 49 (2002) 47–65.

Царевская Т. Ю., Роспись церкви Феодора Стратилата на Ручью в Новгороде, Москва 2007.

Щербатова-Шевякова Т. С., Нередица. Монументальные росписи церкви Спаса на Нередице, Москва 2004.

Altripp M., Die Prothesis und ihre Bildausstattung in Byzanz unter besonderer Berücksichtigung der Denkmäler Griechenlands, Frankfurt am Mein 1998.

Babić G., Les chapelles annexes des églises Byzantines. Fonction liturgique et Programmes iconographiques, Paris 1969.

Bissinger M., Kreta: Byzantinische Wandmalerei, Munich 1995.

Bornert R., Les commentaires byzantins de la Divine Liturgie du VIIe au XVe siècle, Paris 1966.

Chatzidakis M. – Bitha I., The Island of Kythera. Corpus of the Byzantine Wall Paintings of Greece, Athens 2003.

Chatzidakis M. et al., Naxos, Athens 1989.

Chatzidakis N., Hosios Loukas. Byzantine Art in Greece, Athens 1997.

Gallas B. K., Wessel K., Borboudakis M., Byzantinisches Kreta, München 1983.

Gavrilović Z., The Portrait of King Marko at Markov Manastir (1376–1381), *Byzantinische Forschungen* 16 (1990) 415–428 (= *Eadem*, *Studies in Byzantine and Serbian Medieval Art*, London 2001, 146–163).

Grabar A., Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, Paris 1946.

Ihm Ch., Die Programme der christlichen psismalerei von vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts, Wiesbaden 1960.

Jakobson R., Sketches for the History of the oldest Slavic Hymnody: Commemoration of Christ's Saint and Great Martyr Demetrius, ed. *S. Rudy*, Roman Jakobson. Selected Writings VI, Early Slavic Paths and Crossroads, Berlin – New York – Amsterdam 1985, 287–346.

Jerphanion G. de, L'attribut des diacres dans l'art chretien du Moyen age en Orient, *Idem*, La Voix des Monuments, Paris 1938, 285–296.

Jerphanion G. de, Les caractéristiques et les atributs des saints dans la peinture cappadocienne, *Analecta Bollandiana* 55 (1937) 1–28.

Jolivet-Levy C., Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'apside et ses abords, Paris 1991.

Kalopissi-Verti S., Epigraphic Evidence in Middle-Byzantine Churches of the Mani. Patronage and Art Production, ed. *M. Ασπρά-Βαξδαβάκη*, ΛΑΜΠΗΔΩΝ, Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη Ι, Αθήνα 2003, 339–361.

Kontogiannis N. – *Germanidou S.*, The Iconographic Program of the Prophet Elijah Church, in *Thalames, Greece*, *Byzantinische Zeitschrift* 101/1 (2008) 55–87.

Megaw A. H. S. – *Hawkins E. J. W.*, The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus, and Its Frescoes, *Dumbarton Oaks Papers* 16 (1962) 277–348.

Méladini-Georgopoulou M., Le décor apsidal des églises byzantines Kythéra (Cythères), (c. 1100–1275.), *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines II*, Art et Archéologie, Communications B, Athènes 1981, 451–455.

Pelekanidis S. – *Chatzidakis M.*, *Kastoria (Byzantine Art in Greece)*, Athens 1985.

PG – *Migne J.-P.*, *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, t. 1–161, Paris 1857–1866.

Russell E., *St Demetrius of Thessalonica. Cult and Devotion in the Middle Ages*, Oxford 2010.

Skawran K. M., *Peripheral Byzantine Frescoes in Greece: The Problem of Their Connections*, edd. *J. Herrin, M. Mullett, K. Otten-Froux*, *Mosaic. Festschrift for A. H. S. Megaw*, Athens 2001, 75–83.

Tomeković S., Les repercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique des églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Péloponnèse, *Зорпф* 12 (1981) 25–42.

Tomić Djurić M., To picture and to perform: the image of the Eucharistic Liturgy at Markov Manastir (I), *Зорпф* 38 (2014) 123–142.

Tomić Djurić M., To picture and to perform: the image of the Eucharistic Liturgy at Markov Manastir (II), *Σογραφή* 39 (2015) 129–150.

Vocotopoulous P., Fresques du Xle siècle à Corfou, *Cahiers Archeologiques* 21 (1971) 151–180.

Walter Ch., St. Demetrius: the Myroblytos of Thessalonika, *Eastern Churches Review* 5 (1973) 157–178.

Walter Ch., The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition, Burlington 2003.

Δρανδάκης Ν. Β., Δωρή Ε., Καλοπίση Σ., Παναγιωτίδη Μ., Έρευνα στή Μάνη, Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1978.

Δρανδάκης Ν. Β., Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 9 (1977–1979) 35–61.

Δρανδάκης Ν., Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης, Αθήναι 1995.

Δρανδάκης Ν., Δεόμενοι άγιοι επίτου τεταρτοσφαιρίου αψίδος εις εκκλησίας της Μέσα Μάνης, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 4/2 (1971) 233–239.

Δρανδάκης Ν., Ο Άι-Παννάκης του Μυστρά, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 14 (1987–1988) 61–82.

Κούκιαρης Σ., Η θέση του επώνυμου αγίου στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού ναού, *Κληρονομία* 22 (1990) 105–123.

Κωνσταντινίδη Χ., Το δογματικό υπόβαθρο στην αψίδα του Αγίου Παντελεήμονα Βελανιδιών. Ο Ευαγγελισμός, ο Μελισμός, ο επώνυμος άγιος, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 20 (1998) 165–176.

Λιάπης Ι., Μεσαιωνικά μνημεία Εύβοιας, Αθήναι 1972.

Μαντάς Α. Γ., Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού βήματος των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδας (843–1204), Αθήνα 2001.

Μουρίκη Δ., Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της Σπηλιάς της Πεντέλης, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 7 (1973–1974) 79–119.

Φουντούλη Ι. Μ., «Μεγάλη Εβδομάς» του Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1979.

Χατζιδάκης Μ., Νεώτερα για την ιστορία και την τέχνη της Μητρόπολης του Μυστρά, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 9 (1977–1979) 143–179.

IMAGE OF THE PATRON SAINT IN THE SANCTUARY OF MARKOV MANASTIR

This paper presents the identity of an underexplored image of a holy martyr in the altar apse of the Church of St. Demetrios in Markov Manastir, frescoed in 1376/1377. Based on an iconographical analysis, it can be reliably concluded that the image represents St. Demetrios of Thessaloniki. The reasons for executing this work and the place of the patron saint in the painted program of the altar at Markov Manastir are explored within the wider iconographical and programmatic traditions of Byzantine art. The paper also considers the practice of featuring martyrs in the altar space of Byzantine churches, as well as the degree of recurrence and iconographical forms of these images. It also provides a historical overview of visual solutions complying with the practice of confirming the dedication of the church or its parekklesia by representing the patron saint in the altar apse, i.e. in the prothesis or diakonikon. Based on this, it can be claimed with a higher degree of certainty that the distinctive iconographical and programmatic solution in Markov Manastir draws on an older tradition in Byzantine monumental painting.

СПИСАК АУТОРА

Јелена БОГДАНОВИЋ
Ајова Државни Универзитет
bogdanovicjelena@gmail.com

Станоје БОЈАНИН
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
sbojanin@gmail.com

Златомира ГЕРДЖИКОВА
Институт за балканистика с
Център по тракологија при
Българската академия на науките,
София
gerdzhikova@balkanstudies.bg
zlatomira.gerdzhikova@gmail.com

Георги ДИМОВ
Институт за балканистика с
Център по тракологија при
Българската академия на науките,
София
gdimov1981@abv.bg

Валентина ЖИВКОВИЋ
Балканолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
valentina.zivkovic@bi.sanu.ac.rs

Владислав ИВАНОВ
Институт за балканистика с
Център по тракологија при
Българската академия на науките,
София
gfunkenator@gmail.com

LIST OF CONTRIBUTORS

Jelena BOGDANOVIĆ
Iowa State University
bogdanovicjelena@gmail.com

Stanoje BOJANIN
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
sbojanin@gmail.com

Zlatomira GERDZHIKOVA
Institute of Balkan Studies and Centre
of Thracology of the Bulgarian
Academy of Sciences,
Sofia
gerdzhikova@balkanstudies.bg
zlatomira.gerdzhikova@gmail.com

Georgi DIMOV
Institute of Balkan Studies and Centre
of Thracology of the Bulgarian
Academy of Sciences,
Sofia
gdimov1981@abv.bg

Valentina ŽIVKOVIĆ
Institute for Balkan Studies of the
Serbian Academy of Sciences and Arts,
Belgrade
valentina.zivkovic@bi.sanu.ac.rs

Vladislav IVANOV
Institute of Balkan Studies and Centre
of Thracology of the Bulgarian
Academy of Sciences,
Sofia
gfunkenator@gmail.com

Тамара ИЛИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs

Tamara ILIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs

Елена КОСТОВА
Институт за исторически
изследвания при Българската
академия на науките, София
elena_kostovabg@yahoo.com

Elena KOSTOVA
Institute for Historical
Studies of the Bulgarian Academy
of Sciences, Sofia
elena_kostovabg@yahoo.com

Бојана КРСМАНОВИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
bojana.krsmanovic@vi.sanu.ac.rs

Bojana KRSMANOVIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
bojana.krsmanovic@vi.sanu.ac.rs

Љубомир МИЛАНОВИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
milanovic.ljubomir@gmail.com

Ljubomir MILANOVIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
milanovic.ljubomir@gmail.com

Бојана ПАВЛОВИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
bojana.pavlovic@vi.sanu.ac.rs

Bojana PAVLOVIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
bojana.pavlovic@vi.sanu.ac.rs

Весна Сара ПЕНО
Музиколошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
sara.kasiana@gmail.com

Vesna Sara PENO
Institute of Musicology of the
Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
sara.kasiana@gmail.com

Мая ПЕТРОВА-ТАНЕВА
Секција „Стара българска
литература“, Институт за
литература при Българската
академия на науките, София
maya.j.petrova@gmail.com

Maia PETROVA-TANEVA
Institute for Literature of the
Bulgarian Academy of Sciences
– Department of Old Bulgarian
Literature, Sofia
maya.j.petrova@gmail.com

Лиляна СИМЕОНОВА
Институт за балканистика с Център
по тракология при Българската
академия на науките, София
liliana_simeonova@balkanstudies.bg
liliana_simeonova@hotmail.com

Лора ТАСЕВА
Институт за балканистика с Център
по тракология при Българската
академия на науките, София
lemtaseva@gmail.com

Дарко ТОДОРОВИЋ
Филозофски факултет
Университета у Београду
darkotod@eunet.rs

Марка ТОМИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
marka.tomic@gmail.com

Искра ХРИСТОВА-ШОМОВА
Софийски университет „Св.
Климент Охридски“
iskrashomova@gmail.com

Милош ЦВЕТКОВИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
milos.cvetkovic@vi.sanu.ac.rs

Јована ШИЈАКОВИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
jovana.sijakovic@vi.sanu.ac.rs

Liliana SIMEONOVA
Institute of Balkan Studies and
Centre of Thracology of the
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
liliana_simeonova@balkanstudies.bg
liliana_simeonova@hotmail.com

Lora TASEVA
Institute of Balkan Studies and
Centre of Thracology of the
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
lemtaseva@gmail.com

Darko TODOROVIĆ
Faculty of Philosophy, University of
Belgrade
darkotod@eunet.rs

Marka TOMIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
marka.tomic@gmail.com

Iskra HRISTOVA-SHOMOVA
Sofia University "St. Kliment
Ohridski"
iskrashomova@gmail.com

Miloš CVETKOVIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
milos.cvetkovic@vi.sanu.ac.rs

Jovana ŠIJAKOVIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
jovana.sijakovic@vi.sanu.ac.rs

СРП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497)"03/15"(082)
930.85(495.02)"03/15"(082)
27-9(4-12)"03/15"(082)

ГЛАСОВИ и слике : облици комуникације на
средњеveковном Балкану : (IV-XVI век) / уредници Станоје
Бојанин, Љубомир Милановић, Милош Цветковић ;
одговорни уредник Љубомир Максимовић. - Београд :
Византолошки институт САНУ, 2020 (Београд : BeroGraf
Comr). - 575 стр. : илустр. ; 24 см. - (Посебна издања /
Византолошки институт Српске академије наука и уметности ;
књ. 48) (Monographs / The Institute for Byzantine Studies of the
Serbian Academy of Sciences and Arts ; no. 48)

На спор. насл. стр.: Voices and Images : modes of communica-
tion in the medieval Balkans (IVth-XVIth centuries). - Тираж:
350. - Стр. 9-15: Предговор / Уредници. - Списак аутора: стр.
573-575. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-83883-27-1

1. Ств. насл. на според. насл. стр.

а) Балканске државе -- Историја -- 4в-16в -- Зборници б)
Византија -- Културна историја -- 4в-16в -- Зборници в)
Југоисточна Европа -- Црквена историја -- 4в-16в -- Зборници

COBISS.SR-ID 19815945